

УДК 94 (477) : 338.43 «1921/1929» (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.4.223>

*Наталія Тацієнко, Олександр Чучалін**

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ У ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація: У статті визначені особливості аграрних відносин в Україні в добу нової економічної політики. Зазначається, що основне завдання нової економічної політики зводилося до того, щоб заспокоїти селянство та забезпечити йому стимули для підвищення виробництва продуктів. Охарактеризовано ставлення влади до питань землекористування й оренди-найму землі та робочої сили. Звертається увага на окремі успіхи сільського господарства у роки нової економічної політики, що дало можливість не лише відновити сільське господарство, але й налагодити експорт його продукції. Наголошується, що успіхи сільського господарства України тісно пов'язані з ростом одноосібних селянських господарств, розвитком кооперації.

Ключові слова: НЕП, селянське господарство, прибуток, експорт, аграрні відносини

У 1920-ті рр. в українському селі розгортались масштабні динамічні процеси, які лягли в основу багатьох історичних подій. Це був період, коли відбувався пошук і вибір шляхів подальшого розвитку не лише сільського господарства, способу життя селянства, але економіки та суспільства в цілому.

Актуальність статті зумовлена необхідністю дослідження історичного досвіду та використання його в сучасному аграрному секторі з урахуванням теперішніх особливостей і потреб. 1920-ті роки є показовими у цьому відношенні, адже саме в період реалізації нової економічної політики реформаційні процеси у сільському господарстві набули найбільшого розмаху.

Серед новітніх дослідників, які активно долучилися до вивчення історії сільського господарства доби непу слід відзначити О. Ганжу¹, В. Калініченка², Ю. Котляра³, С. Кульчицького⁴, В. Лазуренка⁵, В. Марочка⁶, А. Морозова⁷, В. Оляничя⁸ й інших. Разом з

* Тацієнко Наталія Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>; e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

Чучалін Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>; e-mail: aleksandr02.1989@gmail.com

¹ Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ: Інститут історії України НАН, 2000. 208 с.

² Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.

³ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 354 с.

⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

⁵ Лазуренко В.М. Українське фермерство: злет і падіння (1921-1929 рр.). Черкаси: ЧДТУ, 2013. 474 с.

⁶ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: М.Р. Kots Publishing, 1995. 224 с.

тим, сучасні можливості дослідників у доступі до джерел дають змогу детальніше висвітлити окремі сюжети окресленої проблеми.

Метою статті є проаналізувати особливості аграрних відносин в Україні в добу нової економічної політики.

Після Української революції 1917–1921 рр. та громадянської війни, на теренах Наддніпрянської України утвердилася радянська влада, її політика втілювала ідеологічні концепції більшовицької партії, яка стала правлячою та визначала напрями й конкретні шляхи економічного розвитку України, в тому числі і в її аграрному секторі.

Зруйноване війною сільське господарство України перебувало в складному стані. Посівні площі зменшилися на 20%. Крім того, засуха, яка охопила частково й Україну, погіршила стан сільського господарства. Урожай хліба становив лише 25% довоєнного рівня⁹. Різко скоротилося поголів'я худоби. Україна потребувала товарів першої необхідності, що спричинило голод та епідемії. Усі зазначені факти свідчили про необхідність змін.

Виходячи з офіційної версії радянської історіографії перехід до нової економічної політики, в УСРР та інших республіках СРСР почався після прийняття рішення «Про заміну розверстки натуральним податком» на Х з'їзді РКП(б) (8–16 березня 1921 р.), основне значення якого полягало в тому, що ним було скасовано повну, абсолютну монополію держави на заготівлю продуктів сільського господарства і було проголошено дозвіл на вільну реалізацію лишків сільськогосподарської продукції, які залишились у селянському господарстві після сплати продподатку на ринку.

Як зауважують дослідники, впровадження в практику даного рішення започаткувало реальний відхід від крайнощів часів «воєнного комунізму»¹⁰. Розпочалось, хоч і в рамках радянської моделі, поступове відновлення господарювання, скероване на відновлення ринкових відносин. Цілком доречним є твердження такого авторитетного вітчизняного дослідника, як С. Кульчицький, відносно того, що державна партія зробила спробу пристосувати ринок до своєї доктрини¹¹.

Натомість низка сучасних українських істориків вважають, що у березні 1921 р. не було й мови про нову економічну політику. Х з'їзд РКП(б) ухвалив постанову «Про заміну розкладки натуральним податком» від 15 березня і цим обмежився. Скасування продрозкладки було пов'язане з іншими далекосяжними кроками соціально-економічної політики на селі. Йшлося, передусім, про скасування заборони на базарну торгівлю, яка мала негативний вплив на сільське господарство¹².

Українські історики С. Кульчицький, О. Мовчан¹³ і П. Тригуб¹⁴ виділяють

⁷ Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. 274 с

⁸ Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. 304 с.

⁹ Історія Української РСР: У 2 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1967. С. 167–168.

¹⁰ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). Київ: Цифра-друк, 2006. С. 197.

¹¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. С. 383.

¹² Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). Київ: Інститут історії України НАН, 2000. С. 9–10.

¹³ Голод 1921–1923 років в Україні: 36. док. і матер. Київ: Наукова думка, 1993. С. 8.

¹⁴ Тригуб П.М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) // Наукові праці. Миколаїв: МФ НаУКМА, 1999. Т. II. С. 43–51.

хронологічні рамки 1921 – першої половини 1923 рр. як певний етап переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, так як в той час ще мали місце заходи позаекономічного примусу. Ю. Котляр зазначає, що на Півдні України продрозверстка фактично продовжувалася до липня 1923 р.¹⁵

Лише з середини 1923 р., коли було введено єдиний сільськогосподарський податок, знищено інститут відповідачів, ліквідовано диспропорції у цінах на промислову та сільськогосподарську продукцію, стабілізувалася політична обстановка, можна говорити про фактичне, а не декларативне введення нової економічної політики у південноукраїнському селі¹⁶.

Основне завдання нової економічної політики зводилося до того, щоб заспокоїти селянство та забезпечити йому стимули для підвищення виробництва продуктів. Замість реквізицій зерна уряд обклав селянство помірним податком. Сплативши його, селянин міг продавати надлишки зерна за ринковими цінами. Бідні селяни взагалі не мали сплачувати податку. Нова економічна політика поширювалася не лише на селянські одноосібні господарства та кооперативи, але й на радгоспи, створення яких почалося ще у 1918 р.

Перехід до непу поставив на порядок денний питання відновлення звичайних форм господарювання в повному обсязі. Чільне місце серед них займали питання землекористування, оренди землі та найму робочої сили.

Радянський уряд не міг відмовитися від націоналізації землі, яка була проведена під виглядом соціалізації, оскільки останнє було одним з важливіших теоретичних постулатів більшовизму. XI Всеросійська конференція РКП(б), яка проходила в грудні 1921 р. підтвердила незмінність державної політики в цьому питанні. Одночасно режим змушений був враховувати ситуацію, що реально складалася на селі, тобто бажання абсолютної більшості селян халяпинувати на своїй землі. Тому та ж конференція висловила за необхідність надати селянству реальну свободу вибору форм землекористування. Ця резолюція стала першим кроком у справі нормалізації економічних відносин на селі.

V Всеукраїнський з'їзд рад, що проходив на початку 1921 р. прийняв закон «Про закріплення землекористування», відповідно до якого за господарствами на три сівозміни (9 років) закріплювалися їхні наділи. Однак він здійснювався в життя тільки в тих районах, де було завершено вилучення надлишків куркулів¹⁷.

Всі зміни, які відбулися в землекористуванні були остаточно закріплені в «Земельному кодексі УРСР», прийнятому VII Всеукраїнським з'їздом рад і що визначив розвитку аграрних відношень на весь період до початку колективізації.

На XI з'їзді більшовицької партії, який відбувся 27 березня – 2 квітня 1922 р. було прийнято резолюцію «Про роботу на селі», відповідно до якої принципово новим в аграрній політиці став дозвіл оренди землі та найму робочої сили¹⁸.

Спираючись на рішення вищих радянських і партійних форумів, Раднарком УСРР

¹⁵ Котляр Ю.В. Сільське господарство Півдня України в період нової економічної політики (1921-1927 рр.) // Zaporizhzhia Historical Review. 2022. Vol. 6 (58). С. 130.

¹⁶ Котляр Ю.В. Початок 20-х років на Півдні України: неп чи «воєнний комунізм»? // Література та культура Полісся. Ніжин: НДПУ, 2002. Випуск 20. С. 149-154.

¹⁷ Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. Київ: Аграрна наука, 2002. С. 42.

¹⁸ Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ: Інститут історії України НАН, 2000. С. 41.

спільно з ВУЦВК 11 квітня 1921 р. прийняли декрет «Про надання маломісним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею». Згідно з цим декретом селянські двори, які через недостатню забезпеченість реманентом і робочою худобою, не могли самостійно обробляти свої ділянки, мали право здавати землю в оренду. Причому та частина продподатку, що припадала на орендовану землю, за задумом влади, повинна була сплачуватися орендарем. Вживались заходи щодо впорядкування відносин найму. В жовтні 1922 р. сесія ВУЦВК затвердила «Кодекс законів про працю», основні статті якого поширювалися і на сільське господарство¹⁹.

Відносини найму й оренди, легалізовані більшовиками з початком непу, були неминучими в умовах товарного ринкового господарювання. Вони сприяли підвищенню заможності села, але, одночасно, посилювалась його диференціація. Саме заможні селяни-фермери відіграли значну роль у відродженні сільського господарства України в роки непу.

Період 1923-1927 рр. характеризувався піднесенням сільськогосподарського виробництва. За цей час валова продукція сільського господарства країни зросла майже удвічі. Показником відродження продуктивних сил аграрного сектора України в умовах непу стало виробництво зерна. Так, якщо у 1921 р. було зібрано 227 млн. пудів зерна, у 1922 р. – близько 637 млн., то у 1926 р. – 1057 млн. пудів. Проте збір зернових культур у 20-х рр. не досяг показників щорічного збору зерна в 1911-1915 рр., який становив тоді 1084 млн. пудів²⁰.

Протягом 1920-х рр. селянство доклало чимало зусиль для відродження та подальшого розвитку тваринництва. Поголів'я продуктивної худоби у 1928 р. переважало рівень 1916 р. (за великою рогатою худобою становило 134,4%, за свинями – 134%).

Успіхи сільського господарства України тісно пов'язані з ростом одноосібних селянських господарств. У 1926 р. в Україні їх було 3 816 тис., в 1925 – 49 608, а в 1928 – 51 737²¹. З них 4% становили заможні господарства.

Вже у другій половині 1920-х років половина товарного хліба України – 50,1% у 1926 р. та 58,8% у 1927 р. – припадала на заможні господарства із засівами понад 9 дес.²²

В. Лазуренко з приводу цього наголошує, що саме працелюбність, енергія та відносна свобода господарської (підприємницької) самореалізації українського заможного селянства, власне – фермерства, – стала основою швидкого економічного відродження села у роки непу. Саме ці господарства мали всі потенційні можливості перейти від обслуговування лише потреб родини до ринкової продукції²³.

Наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств, українське селянство, долаючи як об'єктивні труднощі, викликані повоєнною розрухою, голодними та неврожайними роками, так і все нові та нові суб'єктивні перешкоди, які постійно продукувало радянське керівництво, вже на середину 1920-х рр. відновило не лише

¹⁹ Ibid. С. 42.

²⁰ Котляр Ю.В. Сільське господарство Півдня України в період нової економічної політики... С. 134.

²¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. С. 73.

²² Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. Харків: Радянський селянин, 1929. С. 73.

²³ Лазуренко В.М. Зерновиробництво селянських господарств як основа добробуту заможних селян у доколгоспний період // Наукові записки: [збірник наукових статей] / НПУ імені М.П. Драгоманова. 2011. Випуск LXXXVIII (98). С. 264.

загальні площі, але й структуру зерновиробництва.

Такий поступ на шляху відродження продуктивних сил аграрного сектору економіки України вже на середину 1920-х рр. створив цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме заможне селянство демонструвало стрімкі темпи відновлення товарної й експортної спрямованості господарств, різко скорочуючи культивування маловрожайних культур та енергійно поширюючи посіви ринкових і високоврожайних, що було важливим чинником підвищення їх прибутковості²⁴.

Надзвичайно важливу роль у виробництві й експорті сільськогосподарської продукції у роки непу відіграла сільськогосподарська кооперація. 17 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації. Після установчого з'їзду спілка здобула офіційну назву – Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної та культурно-промислової й промислово-кредитної кооперації («Сільський господар»)²⁵.

Слід згадати також і про спеціалізовані системи сільськогосподарської кооперації, які займалися експортом незернової сільськогосподарської продукції. У серпні 1924 р. розпочало свою діяльність Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва «Коопптаха». Вже невдовзі воно мало свої представництва не лише в Москві та Ленінграді, але і в Лондоні та Берліні. Восени 1924 р. розпочало свою роботу Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство «Добробут». У 1925 р. було створено Всеукраїнську спілку садово-городньої, виноградо-виноробної та пасічної кооперації «Плодоспілка». Також у жовтні 1924 р. було створено Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство «Укрсільцукор», а влітку 1926 р. розпочала свою діяльність «Бурякоспілка», яка займалася вирощуванням і збутом цукрових буряків²⁶.

Висновки. Отже, в роки нової економічної політики було здійснено низку заходів, спрямованих на відновлення сільського господарства та експорту його продукції. Низкою рішень і постанов владі було конкретизовано заходи щодо сільського господарства. Неп мав можливість перейти до «нового економічного режиму» з переважанням індивідуального (фермерського) господарства, кооперацією та ринковою економікою. Найкращі результати сільське господарство показувало тоді, коли землю володіли ті, хто її обробляє. Проте, як відомо, починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст. в аграрній політиці намітився активний перехід до колгоспно-радгоспної системи. Ще до проголошення курсу на суцільну колективізацію відбувалися процеси, що свідчили про відхід від принципів нової економічної політики.

Водночас не слід ідеалізувати та перебільшувати значення непу, як це робили радянські дослідники. За умов диктатури, монополії однієї партії та її ідеології, а також командно-адміністративних методів господарювання, відсутності як економічної, так і політичної свободи не могло бути повного повернення до ринкової економіки.

²⁴ Ibid. С. 264.

²⁵ Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової й промислово-кредитової кооперації «Сільський господар». Харків, 1924. С. 3.

²⁶ Раку Ю.Г. Експорт української сільськогосподарської продукції в роки НЕПу // Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 322.

Natalia Tatsiyenko, Oleksandr Chuchalin

Agrarian relations in Ukraine in the age of the new economic policy

Abstract: The article deals with peculiarities of agrarian relations in Ukraine in the age of the New Economic Policy. It is emphasized that the main task of the New Economic Policy was to calm the peasantry and provide it with incentives to increase production efficiency. The attitudes of the authorities to the issues of land use, land lease and workforce employment have been characterized, since the transition to the NEP put on the agenda the issue of restoring normal forms of economy in full. A prominent place among them was occupied by the issues of land use and lease-hire of land and labor.

It is noted that the Soviet government could not refuse the nationalization of the land, which was carried out under the guise of socialization, since the latter was one of the most important theoretical postulates of Bolshevism. At the same time, the regime had to take into account the actual situation in the countryside, i.e. the desire of the absolute majority of peasants to own their land. Hiring and leasing relations, legalized by the Bolsheviks with the beginning of the NEP, were inevitable in the conditions of commodity market economy. They contributed to increasing the wealth of the village, but at the same time, its differentiation increased. It was the wealthy peasant farmers who played a significant role in the revival of agriculture in Ukraine during the NEP years.

Particular attention is paid to certain successes in agriculture during the years of the New Economic Policy, which gave the possibility not only to restore agriculture, but also to establish the production export. It is stressed that great accomplishments in Ukrainian agriculture are closely connected with the growth of individual peasant farms and the development of cooperation.

It was concluded that the NEP could be transformed into “the new economic regime” with the predominance of individual (farm) economy, cooperation and market economy, but the lack of both economic and political freedom, the monopoly power of the ruling party and its ideology became the obstacle.

Keywords: NEP, peasant economy, profit, export, agrarian relations